

ШЛЯХ МУДРЕЦЯ

«Борисфенітська промова...»

Діона Хризостома як джерело з історії культури та філософської думки Північного Причорномор'я

Історія античних міст-держав Північного Причорномор'я, таких, як, приміром, Ольвія чи Херсонес, — це теж невід'ємна складова стародавньої історії України. Отож, хай читач не дуже дивується, що матеріал, який стосується далекого минулого одного з таких полісів — Ольвії — і позначений своєрідним еллінським «колеритом», виходить саме на шпальті «Україна Incognita». Бо все, про що тут розповідається, відбувалось на теперішній українській землі, поблизу сучасного Миколаєва.

Діон Хризостом (Златоуст) належить до відомих античних мислителів елліністичного періоду. Роки його життя припали на другу половину I — початок II ст. н. е. Народився він у заможній сім'ї у віфінському місті Пруси (сучасна Бруза в районі Дарданелл). У молоді роки опинився в Римі, де здобув славу філософа й оратора. Однак за часів правління імператора Доміціана його вигнали з Риму й навіть заборонили жити в рідній Віфінії. Зроблено це було з політичних мотивів. Після цього він починає життя мандрівного філософа. Доля закидала Діона в найвіддаленіші кутки імперії. Довелося йому зай-

матися й важкою фізичною працею. Пізніше Діон писав, що під час цих мандрів він пізнав справжню гостинність лише в домівках бідняків. У роки вимушеного вигнання Діон пише серію промов, пройнятих духом кінізму (популярна філософська течія доби). Однією з них була «Борисфенітська промова...», про яку йтиметься далі. Після вбивства Доміціана змовниками філософ повертається до Риму, де стає наближеною особою до імператора Трояна.

У кінці I ст. н. е. Діон побував на землях Північного Причорномор'я. Зокрема, відвідав один із найбільших полісів цього регіону — Ольвію. В результаті цих відвідин і з'явилася «Борисфенітська промова, проголошена на батьківщині». Цей твір є цінною пам'яткою, яка дає можливість реконструювати різні сфери життя ольвополітів.

У час, коли Діон відвідав Ольвію, це місто, іменоване греком Борисфеном, переживало далеко не найкращі часи. У середині I ст. до н. е. чимало грецьких полісів Північного Причорномор'я, в тому числі й Ольвія, зазнали жорстоких розорень з боку войовничих гетських племен. І хоча місто після руйнації було частково відбудоване, все ж воно так і не змогло досягти того рівня економічного й культурного розвитку, який був раніше. Про це пише Діон у своїй «Борисфенітській промові...» так:

«Місто борисфенітів за величиною не відповідає тій колишній славі через неодноразові розорення та війни. Знаходячись серед варварів, і до того ж найвойовничіших, воно постійно піддавалося нападам і кілька разів уже було взяте ворогами. Останнє й найсильніше руйнування його було не більше ста п'ятдесяти років тому: гети взяли його та інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. У результаті цього справи тамтешніх еллінів сильно занепали: одні міста зовсім не були відновлені, інші — в поганому вигляді. До того ж до них хлинула маса варварів. Багато загарбань було зроблено в інших місцях розсіяного елліньського світу. Піс-

ля погрому борисфеніти знову заселили місто. Можливо, відбулося це за бажанням скіфів. Останні потребували торгівлі й відвідання еллінів, які після руйнування міста перестали приїздити сюди, бо не знаходили одноплемінників, котрі могли їх прийняти. Самі ж скіфи не вміли й не бажали влаштувати їм торгове місце за еллінським зразком. Про минулий погром свідчать поганий вигляд будівель і тісне розташування міста на невеликому просторі. Воно побудоване в межах невеликої частини колишнього міського заселення, де залишилося ще кілька веж, які не відповідають ні величині, ні силі нинішнього міста. Простір, що знаходиться між ними, тісно забудований хатками і обнесений низь-

Вулична сцена в Ольвії. Малюнок М. Горелика

кою й неміцною стінкою. Деякі вежі стоять далеко від заселеної нині місцевості — тому важко уявити, що вони належать до одного міста. Все це служить явними ознаками його розорення, а також і те, що в храмах не залишилося ні однієї цілої статуї. Всі вони понівечені, як і ті, що знаходилися на надгробках».

Діон пише, що й нині життя в Ольвії неспокійне. На місто часто нападають кочівники. Про один із таких наїздів, який відбувся під час перебування автора «Борисфенітської промови...» в Ольвії, згадується в цьому творі.

І все ж, незважаючи на такі несприятливі обставини, культурне життя в місті не завмерло. Значна частина ольвополітів цікавилася й поезією, і філософією.

Жителі міста добре знали твори Гомера і надзвичайно високо цінували його. «Майже всі борисфеніти, — пише Діон, — старанно читають цього поета. Певно тому, що вони й тепер є ще войовничими, а може, завдячуючи любові до Ахілла. Вони дуже шанують його. Побудували йому храм на так званому Ахілловому острові, а інший — в самому місті. Окрім Гомера, вони ні про кого не хочуть чути». А один із ольвополітів — Калістрат — говорить, що для нього та його співвітчизників Ахілл є богом, а Гомер шанується нарівні з богами.

Судячи зі слів Діона, в творах Гомера ольвополітів приваблювали описи битв, зразки мужньої поведінки. Це ніби слугувало для них зразком. Також Діон згадує, що серед жителів Ольвії були сліпі поети, які намагалися творити в гомерівському стилі.

Отже, в місті існували сильні гомерівські традиції. Гомера тут і далі продовжували високо цінувати, в той час як у «материнській» Греції культ легендарного поета-співця вже відійшов у минуле.

Цікавою є згадка про сліпих поетів Ольвії. Такої традиції, щоб співцями-поетами виступали незрячі люди, в «материн-

ській» Греції не існувало (принаймні, на той час). Можливо, ця традиція сформувалася саме в Північному Причорномор'ї з його суворими умовами. Місцеві грецькі поліси перебували під постійною загрозою з боку варварів-кочівників. Чоловіки змушені були постійно воювати. Тому займатися мистецтвом, зокрема поезією, було для них «недозволеною розкішшю». Поетами-співцями ставали люди з фізичними вадами, передусім люди незрячі, які відсутність зору компенсували розвинутим слухом. Не виключено, що ця традиція перейшла від греків до українців. Останні є чи не єдиним європейським народом, де існувала інституція сліпих поетів-співців (кобзарів). Варто сказати, що Тарас Шевченко (і це далеко не випадково) проводив паралелі між творами Гомера й українськими народними думами.

Судячи зі слів Діона, жителі Ольвії захоплювалися Гомером через те, що його поезія мала войовничий характер, а це найкраще відповідало їхнім настроям. Адже їм доводилося постійно захищати себе зі зброєю в руках.

Показовою є дискусія, що розгорнулася між Діоном та ольвополітами щодо поезії. Ось як вона описується в «Борисфенітській промові...»: «Я жартома запитав Калістрата: «Як ти думаєш, Калістрате, який поет є кращим — Гомер чи Фокілід?» «Та я навіть не знаю імені другого поета, — із посмішкою відповів Калістрат, — як, певно, й інші присутні тут. Ми не визнаємо нікого іншого за поета, окрім Гомера. Зате його знає майже кожен». Дійсно, їхні поети згадують лише про Гомера у своїх віршах, що читають в різних випадках, але особливо перед битвами, постійно збуджуючи ними співгромадян... «Ви не знаєте Фокіліда, — говорив Діон, — ...а він, між іншим, належить до числа знаменитих поетів.

Коли до вас приїде якийсь купець, який не був у вас раніше, ви ж не розпускаєте про нього відразу погані чутки, але спершу пробуєте його вино чи, якщо він привезе якийсь інший товар, берете його зразок і потім уже, якщо товар по-

добається, купуєте, а якщо ні, то лишаєте. Так і з поезією Фокіліда... можна тобі познайомитися по маленькому зразку. Адже він не належить до тих, хто сплітає довгі вірші, як ваш поет, розповідаючи про одну битву більш ніж у п'яти тисячах віршів. Його поезії починаються й закінчуються двома-трьома віршами. Тому він відображає своє ім'я в кожній думці, приймаючи її за щось дуже серйозне та цінне — не так, як Гомер, який ніде не назвав себе в поемах. Хіба, наприклад, здасться тобі недоречним, що поставив Фокілід своє ім'я в наступному висловлюванні: «І рече Фокілід: маленьке містечко на мисі, яким добре керують, краще нестримної Ніневії». Чи не вартують ці вірші для вдумливих слухачів цілих поем «Іліади» й «Одісеї»? Невже вам корисніше слухати про Ахіллові стрибки, напади, а також про голос, яким він налякав і змусив утікати троянців? Хіба корисніше вам вивчати це чи все-таки вчити те, що маленьке містечко, котре лежить на скелі-мисі, якщо має правильне управління, краще й щасливіше, ніж велике місто на гладкій та широкій рівнині, коли воно заселене нерозумними людьми, що не знають ні порядку, ні закону?» Калістрату мої слова не дуже сподобалися. «Прибульцю, — сказав він, — справа в тому, що ми тебе любимо та дуже шануємо. Інакше ні один борисфеніт не виніс би подібних нападів на Гомера й Ахілла...»

Бажаючи заспокоїти його й привести до чогось корисного, я сказав: «Прошу тебе пробачити мені за Гомера, якщо я сказав щось погане. Якось іншого разу ми похвалимо Ахілла з Гомером, оскільки його мова видасться нам справедливою, а тепер краще розберемо вислів Фокіліда. На мою думку, він дуже добре висловився про місто».

Тут варто зробити деякі пояснення. Фокілід — це іонійський поет, який жив у VI столітті до н. е. Він уже належав до тих давньогрецьких авторів, які намагалися дати раціональне осмислення проблем, в т. ч. й проблем суспільного

характеру. Власне, Фокілід виступав не лише як поет, але і як мислитель.

Діон хоче зацікавити Калістрата й інших ольвополітів проблемою раціонального та оптимального управління полісом. Однак на це вони не реагують. Калістрат фактично відходить від цієї теми й говорить про напади кочівників на його рідне місто. «Вибач, — сказав він, — ти бачиш, що і всі ці люди бажають слухати тебе й для цього прийшли сюди, до ріки, хоча на душі в них не зовсім спокійно. Ти знаєш, що вчора опівдні скіфи здійснили наїзд і деяких вартових убили, інших, можливо, захопили в полон. Ми ще не маємо певних відомостей, оскільки ті, хто рятувався втечею, втікали не до міста й опинилися далеко звідси».

Отже, для ольвополітів важливою проблемою є не питання раціонального управління містом, а питання його оборони. На це, власне, і сконцентрована їхня увага. Не дивно, що суспільно-політичні питання в них не викликають якогось інтересу.

Діон Хризостом хотів порушити у питання у своїй промові перед ольвополітами, але це залишило їх байдужими. Ольвополіт на ймення Гіеросонт попросив його змінити тему: «Один із присутніх, чоловік старий літами й поважний, підняв голос і дуже шанобливо сказав: «Гостю, будь ласка, не вважай це неввічливістю чи варварством, що я завадив тобі говорити. У нас немає змоги слухати велику кількість філософських промов й обирати те, що хто хоче почути. Тому твоє прибуття для нас є ніби чудом. Здебільшого сюди приїздить елліни лише за іменем. Насправді ж вони варвари гірші за нас. Це купці й торгаші, що привозять погане лахміття та паскудне вино й вивозять наші товари нічим не гірші за ті. Тебе ж, видається, сам Ахілл прислав зі свого острова, і ми з великим задоволенням бачимо тебе і з не меншим задоволенням слухаємо все, що ти кажеш. Однак ми не думаємо, що це буде тривати довго. Та й не хочемо цього.

Навпаки, бажаємо тобі благополучно якнайшвидше повернутися додому. Тепер, коли ти зачепив у своїй промові питання божественного світоправління, я був дуже захоплений і помітив, що всі присутні з великою увагою сприймають твою мову. Все сказане тобою нам видалося чудовим та достойним предмета промови, про який ми найбільше хотіли послухати. Ми недосвідчені у витонченій філософії, але любимо, як ти знаєш, Гомера, а деякі з нас також Платона. До числа останніх, як бачиш, належу і я. Постійно, в міру своїх сил, вивчаю його твори. Хоча, можливо, й дивно, що найбільш подібний на варвара громадянин захоплювався й займався найкращим представником еллінства й мудрості. Це ніби якби якийсь напівсліпець дивився лише на сонце, відвертаючись від іншого світла. Таке наше становище. Ти ж, якщо хочеш нам угодити, відклади промову про людську державу на завтра, якщо, звісно, сусіди дадуть нам тоді спокій і не доведеться займатися ними, що доволі часто трапляється. А тепер скажи нам про божественне світоправління чи світоустрій, називаючи його як хочеш. Скажи, як воно відбулося і в чому полягає. І дотримуйся якомога більше платонівської зрозумілості у викладі, що, зокрема, ти зараз робив, як нам здалося. Якщо ми й не розуміємося в філософських питаннях, то хоча б, завдячуючи звичці, розуміємо платонівську мову, яка є піднесеною та близькою до гомерівської».

Мені дуже сподобалася простота цього старця, і я з посмішкою відповідав: «Любий Гіеросонте, якби вчора, при нападі неприятеля, ти запропонував мені взяти зброю й битися по-ахіллівськи, я би в першому послухався тебе і бився би за друзів, але другого, думаю, при всьому бажанні не міг би виконати — битися, як Ахілл. Так і тепер я виконую одну частину твого прохання: постараюся сказати промову, як дозволять мені мої сили, але не хочу змагатися з мужами, що багато сильніші від мене, — ні з Платоном, ні з Гомером.

Адже й Евриту, за словами поета, погано довелося, коли він надумав змагатися з кращими. Зрештою, в старанні, сказав я, в мене недостачі не буде».

Як бачимо, жителі Ольвії поряд з Гомером високо цінували Платона. Деякі з них, як згадуваний Гіеросонт, постійно зверталися до його творів, вбачаючи в особі цього мислителя одного із найкращих представників еллінізму. Звичайно, рівень філософської культури ольвополітів відставав від рівня столичного. Ольвополіти ніби залишилися на рівні філософії «класичного періоду» й, схоже, були малознайомі з філософською думкою епохи еллінізму. Хоча варто мати на увазі, що й в часи еллінізму авторитет Платона був беззаперечний. Більше того, навіть відбулося своєрідне відродження вчення цього філософа у формі неоплатонізму.

«Борисфенітська промова...» вказує ще на один цікавий момент. Навіть у віддалених регіонах античного світу філософія, як і епічна гомерівська поезія, була однією з центральних елементів культурного життя й відігравала важливу роль у культурній комунікації. Освічені греки мали певне уявлення про погляди знаменитих філософів, передусім Платона. Відповідно, могли вести розмови на філософські теми. Тому поширеним явищем були виступи філософів перед широкою публікою, як це робить Діон Хризостом в Ольвії, а також обговорення таких виступів. Це, принаймні, свідчить, що філософія перестала бути езотеричною «мудрістю для обраних», як було в досократівський та класичний періоди, а стала сферою знань для широкої публіки.

Петро КРАЛЮК, доктор філософських наук

29 вересня 2006 р.